

RECENZJA

Zbigniew Galor, Barbara Goryńska-Bittner (red. nauk.),

Nieobecność społeczna. W poszukiwaniu sensów i znaczeń,

Wydawnictwo Wyższej Szkoły Nauk Humanistycznych i Dziennikarstwa w Poznaniu,
Poznań 2012, ss. 408, ISBN 978-83-87653-83-5

Redaktorzy naukowi pracy zbiorowej „Nieobecność społeczna. W poszukiwaniu sensów i znaczeń”, wyłonili wyczerpujące spektrum zagadnień dotyczących marginalizacji społecznej. Patrzą na to zjawisko wielostronnie, interdyscyplinarnie i przez pryzmat wielości form wykluczenia społecznego. Tzw. „nieobecność” prezentowana jest w kontekście narodowym i europejskim, jako fakt społeczny, zjawisko socjologiczne, przedmiot dyskusji w polityce społecznej, pedagogice, psychologii, antropologii, a także jako temat dyskursu medialnego, aspekt kontroli społecznej i szeroko pojętego monitoringu. Koncept „nieobecności” przypomina semantyczne określenie „nie miejsca” w pedagogice społecznej, wskazując na transcendentność postmodernistycznej rzeczywistości społecznej. Co ciekawe, autorzy tekstów zawartych w pracy wychodzą poza zastane ramy opisu „wykluczenia” na podstawie „nieprzystosowania społecznego”, czy anomii i zachowań dewiacyjnych. Akcentują, iż nie jest powiedziane, że marginalizacja dotyczy wyłącznie osób nieprzystosowanych, non-konformistycznych, czy łamiących społeczne tabu. Podchodzą do tematu empatycznie i akcentują wieloaspektowość i, do pewnego stopnia, nieprzewidywalność procesów społecznych i jednostkowych wydarzeń w biografii osób marginalizowanych. Skłania to do głębszej refleksji filozoficznej nad tym, na ile sami, w wyniku zbiegu niekorzystnych wydarzeń, możemy być zagrożeni „nieobecnością”, redukcją do „bycia zbędnym”, „bycia człowiekiem na przemiał” (Bauman 2007), a jednak przecież człowiekiem i obywatelem państwa unijnego. O transgresyjnym charakterze wykluczenia pisze w recenzowanej pracy Samsonowicz, konkludując, że badania populacji wykluczonych, w miastach i na wsi, wskazują na trendy rozwojowe społeczeństwa i tym samym mają ogromną wartość poznawczą. Zdolność autorów tekstów do poruszenia sumienia czytelnika, świadczy o dużych walorach literackich i o mocy przesłania bijącego z prezentowanych badań i rozważań, przekraczając granice suchej analizy danych. Mocną stroną tekstu jest jego potencjał poruszania sumień, a tym samym inspirowania ludzi, a szczególnie decydentów politycznych i działaczy społecznych, do przyjęcia postawy obywatelskiej solidarności i aktywnego udziału w promowaniu społecznej inkluzji, która, widoczna jest na poziomie deklaratywnym, jako priorytet państw członkowskich Unii Europejskiej. Nasuwają się pytania: czy „nieobecność społeczna” jest jednym ze skutków ubocznych budowania kapitału społecznego i czy przywrócenie do pełnego udziału

w społeczeństwie osób „społecznie nieobecnych” powiększy ten kapitał? A wreszcie; czy jest to w ogóle społecznie pożądane i czy jest w istocie możliwe? Jak przystało na opracowanie naukowe, czytelnik mniej zorientowany w tematyce, odnajdzie odniesienia do klasyki polskiej i międzynarodowej z zakresu marginalizacji, poszerzając spektrum wiedzy odbiorców o zastane teorie i porównanie z wcześniejszymi rezultatami badań w tej dziedzinie. Mam tu na myśli chociażby rozprawy naukowe Webera (1922), Braudela (1979), Geremka (1962; 2003), Znanieckiego (1928), Sztumskiego (2008), Kamińskiego (2008), Łodzińskiego (2009), Szarfenberga (2007) czy Takowskiej (2005). Obszerna, interdyscyplinarna praca, klarownie przedstawia tytułową „nieobecność społeczną” na przykładach „pokrzywdzonych” grup społecznych: bezdomnych, emigrantów, osób biednych, więźniów, długoterminowo bezrobotnych, uzależnionych czy pozbawionych dostępu do sieci (Castells 2009).

Książka dzieli się na trzy obszary tematyczne, zatytułowane *I. Nieobecni – wykluczeni – obcy*, *II. Między wykluczeniem a obecnością* i *III. Z warsztatów badawczych*. W części pierwszej Henryk Samsonowicz, w rozdziale pierwszym, *Człowiek wykluczony*, skupia się na historycznych i definicyjnych problemach naukowego uchwycenia wykluczenia społecznego, kwestionuje możliwości kategoryzacji wykluczenia na podstawie religii, czy przynależności do określonej grupy społecznej (kobiety, emeryci). Samsonowicz podkreśla jak ważny jest aspekt historyczny, odniesienie do określonej czasoprzestrzeni i tymczasowy charakter wykluczenia poszczególnych kategorii osób.

W rozdziale *O dialektyce wykluczenia i marginalizacji*, Zbigniew Galor podejmuje próby refleksji nad trudnościami związanymi z definiowaniem, interpretowaniem i właściwym użyciem pojęć społecznego wykluczenia i marginalizacji społecznej. Galor zastanawia się czy w zjawisku marginalizacji można się doszukać funkcji pozytywnej. Kwestionuje też kontinuum stworzone przez Burę i Śmierzewskiego (2008), gdzie anomia rodzi dewiację, ta marginalizację, a w efekcie wykluczenie. Poddaje krytyce stereotypy poznawcze: „panekskluzyzm”, gdzie wszyscy są w jakimś stopniu z czegoś wykluczeni, „redukcjonizm ekskluzystyczny”, gdzie każda zmiana pozycji społecznej na gorszą zawiera w sobie element wykluczenia i „fikcjonizm ekskluzystyczny”, gdzie historia to imperium wykluczania. Galor zwraca uwagę na powszechność wykluczenia w społeczeństwach nowoczesnych.

Piotr Sałustowicz w rozdziale trzecim, *Dyskurs o wykluczeniu społecznym – kontekst unijny i narodowy*, pisze o różnicach między starymi i nowymi państwami członkowskimi Unii Europejskiej. Komisja Europejska przyjęła, że wykluczenie społeczne jest wielowymiarowym procesem, który spycha ludzi na margines społeczeństwa i uniemożliwia im pełne uczestnictwo w życiu ekonomicznym, społecznym, politycznym i kulturalnym w wyniku ubóstwa (2004). Autor skupia się na przypadku Wielkiej Brytanii i Niemiec przedstawiając alternatywne dyskursy dotyczące walki z ubóstwem i marginalizacją w polityce, praktyce instytucjonalnej i w piśmiennictwie naukowym. Wiele uwagi poświęcono głębokim rozważaniom teoretycznym o przyczynach wykluczenia społecznego w tych krajach.

Barbara Goryńska-Bittner w rozdziale czwartym *Nieobecni i wykluczeni*, opisuje kwestię emigracji zarobkowej w nowej zintegrowanej Europie i zauważa, że to właśnie migranci

ekonomiczni, żyją „poza społeczeństwem” i są grupą szczególnie narażoną na wykluczenie. Autorka zwraca uwagę na zróżnicowane reakcje rządów państw członkowskich na początkowy „zalew” tańszej siły roboczej z nowych krajów akcesyjnych. Kryzys ekonomiczny został, zdaniem autorki, najboleśniej odczuwany przez emigrantów zarobkowych. Dużą część swojego wywodu autorka poświęca bezdomności migracyjnej. W ogromnie interesujący sposób opisuje niechęć bezdomnych autochtonów do bezdomnych emigrantów, stawiając ich najwyżej na skali wykluczenia społecznego. Co niezmiernie ważne, Goryńska-Bittner podsumowuje swoją wypowiedź szeregiem praktycznych postulatów i rekomendacji, które wcielone w życie mogłyby znacznie poprawić sytuację społeczną emigrantów bezrobotnych i bezdomnych na obczyźnie. Walerów poznawczych dodaje również szeroki wachlarz dobranej literatury.

W rozdziale piątym, *Obszary wykluczenia tu i teraz*, Maria Jarosz, koncentruje się na pojęciu „obcości” wykorzystywanej wobec mniejszości etnicznych, narodowych, językowych, religijnych. Autorka posługuje się dychotomicznym opisem świata społecznego, w kategoriach ludzi „lepszycy” i „gorszy”. Elementem różnicującym może być odmiennosc kulturowa. Autorka wspomina o uchodźcach i emigrantach. Następnie, kompetentnie opisuje powiększające się różnice ekonomiczne pomiędzy najbogatszymi a najbiedniejszymi w społeczeństwie. Po czym, przechodzi do dziedziczenia statusu rodzin przez dzieci i podkreślając niesprawiedliwość społeczną w kontekście wykluczenia edukacyjnego. Na zakończenie autorka sygnalizuje powody i skutki wykluczenia politycznego grup i jednostek. Również ten artykuł kończy się mistrzowskim wprost wezwaniem do akcji i do walki z wykluczeniem społecznym, w duchu solidarności i wyrównywania szans rozwoju wśród nowych pokoleń.

Druga część pracy nastawiona jest na prezentację wyników badań własnych. Elżbieta Tarkowska w rozdziale „Głos biednych i wykluczonych”, otwierającym część drugą książki, pisze o „milczeniu”, braku głosu, braku siły (lobby) pośród ludzi biednych. Jednocześnie w swoich działaniach badawczych postuluje o „oddanie”, „udzielenie” głosu tej grupie ludzi. Szczególnie dużo uwagi Tarkowska poświęca badaniom Lister, które zainspirowały ją do własnych badań „Biedni o sobie”, przeprowadzonych w ramach projektu „Dyskursy ubóstwa i wykluczenia społecznego”. Wywód wzbogacony jest o ekscytujący materiał źródłowy uzyskany w wywiadach z osobami uznanymi za „ubogie”.

Kazimiera Król w rozdziale, poświęconym zjawisku występowania żebraków w Polsce, pod tytułem *Pozorna nieobecność. Wieloaspektowość zjawiska żebractwa w Polsce*, wskazuje na brak ogólnopolskich programów działań zapobiegawczych i pomocowych w tym zakresie. Autorka wyszczególnia przyczyny żebractwa, jak również kategorie osób zaangażowanych w czerpanie z niego zysków. Stwarza również typologię postaw żebraków i opisuje regulacje prawne dotyczące walki z tym zjawiskiem i prewencji. W myśli końcowej nawołuje do współpracy międzyinstytucjonalnej wszystkich szczebli w celu „opanowania” tego fenomenu.

W kolejnym rozdziale Zbigniew Galor zajmuje się niezmiernie aktualną i ważną problematyką stanu długoterminowego bezrobocia. *Nieobecni nie mają pracy. O wykluczeniu wskutek bezrobocia po roku 1989 w Polsce* składa się z opisu wielości podejść badawczych,

oraz etapów psychologicznych, przez które przechodzą osoby wchodzące w stan bezrobocia, za wzrost którego autor wini transformację ustrojową. Galor odwołuje się do procesów globalizacji, integracji europejskiej i prywatyzacji, jako głównych czynników mających wpływ na ekonomię i tym samym na popyt na pracowników określonych sektorów gospodarki. Trafnie, choć nie bezpośrednio, ocenia bezrobocie jako „zło społeczne”, które prowadzi do wieloaspektowych kosztów społecznych i biedy, marginalizacji, wykluczenia, bezdomności, choroby, a niekiedy nawet samobójstwa jednostek przez nie dotkniętych. W poszukiwaniu odpowiedzi na pytanie o wielowymiarowe skutki i koszty bezrobocia autor podkreśla znaczenie „pracy alternatywnej”, czy ucieczki w szarą strefę.

Za szczególnie interesujący uznałam rozdział dotyczący sytuacji więźniów w przeludnionych celach i „wielce zaniżonych” standardów w placówkach penitencjarnych. Joanna Kuchta i Jakub Michalski z wielką elokwencją bronią praw grupy społecznie zmarginalizowanej – osadzonych. „Nieobecni więźniowie. Społeczne koszty wykonywania kary pozbawienia wolności” jest kolejnym tekstem czynu, który odsłania niechlubne kulisy ograniczonych możliwości resocjalizacji więźniów. Omawiają stygmatyzację osób pozbawionych wolności, warunki odbywania kary, a szczególnie problemy przeludnienia, braku prywatności i braku miejsca, oraz negatywne i kosztowne następstwa rozbieżności pomiędzy postulowanymi i zapisanymi w prawie regulacjami dotyczącymi ochrony praw człowieka a rzeczywistością polskiego więziennictwa.

Sławomir Kalinowski w rozdziale *Niewolnicy pomocy – świadczenia społeczne jako czynnik dezaktywizujący*, poszukuje odpowiedzi na pytanie o formy i zakres świadczeń społecznych, w celu zniwelowania „zależności” od pomocy społecznej, dezaktywizacji, marazmu i wytwarzania postaw roszczeniowych. Poczynając od II Wojny Światowej, aż do dziś autor pokazuje dostępne rozwiązania świadczenia pomocy społecznej dla ubogich i bezrobotnych. Analizuje zmiany w podejściu do zadań pomocy społecznej, ich realizacji, skutków tej pomocy, oraz krytycznie ocenia jej efektywność postulując skupianie się na prewencji i ponownej aktywizacji zawodowej i społecznej osób nią objętych.

Temat uzależnienia od pomocy i wyuczonej bezradności porusza również kolejny autor – Maciej Dębski, w rozdziale *Czy ludziom „zbędnym” niezbędna jest religia? Na podstawie wyników badań pilotażowych nad życiem religijnym osób bezdomnych*. Pokuszę się o stwierdzenie, że właśnie jego badania, częściowo zaprezentowane na łamach tej publikacji są jednym z najbardziej odkrywczych i nowatorskich podejść do tej tematyki. Niezmiernie wnikliwe studium życia duchowego osób bezdomnych wkracza na trudny do infiltracji grunt, gdzie wyzwaniem jest nie tylko dotarcie do osób ogarniętych bezdomnością, czy pozyskanie ich zaufania, ale także aspekt etyczno-psychologiczny badań.

Wychodząc poza utarty dyskurs o „nieobecności” społecznej, Krzysztof Stachura, w rozdziale *Wymiary cyfrowych nierówności. Uwagi o problemie technologicznej nieobecności* opisuje marginalizację osób nie posiadających dostępu do sieci, komputera, czy to z przyczyn strukturalno-ekonomicznych, czy z przyczyn braku treningu w tym zakresie – „analfabetów” technologii cyfrowej. Powołując się na J. van Dijka (2005) i R. Mertona (1982), osoby o ograniczonym dostępie do technologii cyfrowych mają ograniczony wybór

i poddane są społecznej izolacji. Autor opisuje różnice technologiczne i możliwości ekonomiczne poszczególnych krajów świata, rozważając marginalizację osób starszych, ale także ludzi zamieszkujących mniej rozwinięte kraje świata i tym samym pozbawionych szans korzystania z dobrodziejstw cyfrowej komunikacji globalnej. Kolejny artykuł *Partycypacja pracownicza jako antidotum na nieobecność społeczną. Przypadek mondragon* autorstwa Radomira Mińskiego, poświęcony został baskijskiemu fenomenowi spółdzielczości pracowniczej „Mondragon”, kładąc nacisk na element samorządności i demokracji miejsca pracy. Zaangażowanie pracownicze jest tu postrzegane jako antidotum na nieobecność społeczną.

Danuta Kuroń opisuje natomiast inkluzyjną działalność edukacyjną w Teremiskach, zorientowaną na wyrównywanie szans edukacyjnych na prowincji i nastawioną na egalitaryzm pomiędzy studentem a profesorem. W swoim artykule *O edukacji zorientowanej na społeczną obecność. Z doświadczeń Uniwersytetu Powszechnego im. Jana Józefa Lipskiego w Teremiskach*, opisuje osiągnięcia pedagogiczne Fundacji Edukacyjnej Jacka Kuronia. Artykuł dotyczący problemów z nadużywaniem alkoholu, zamykający tę część publikacji, napisany przez Janusza Krawata, zatytułowano *O obecność społeczną uzależnionych. Z historii wielkopolskich stowarzyszeń trzeźwościowych do 1974 roku*.

W końcowej, trzeciej części tej obszernej pracy przedstawiono cztery artykuły dotyczące metod badań nad wykluczeniem społecznym. Pierwszy Macieja Kokocińskiego skupia się na teoretycznych dylematach metodologicznych (*Metodologia badań procesu marginalizacji społecznej*). Drugi, Macieja Dębskiego (*Rozwiązywanie problemów społecznych czy ograniczanie ich skutków? Na przykładzie realizacji zadania czwartego w zakresie standaryzacji pracy z bezdomnymi, w tym opracowanie modelu „Gminny standard wychodzenia z bezdomności” w projekcie systemowym „Tworzenie i rozwijanie standardów usług pomocy i integracji społecznej”*) wnikliwie opisuje wady istniejących systemów pomocy społecznej i poszukuje nowych rozwiązań na poziomie gminy. Leszek Wieczorek natomiast (*Wybrane problemy społeczne w mieście średniej wielkości — raport z diagnozy społecznej*) prezentuje raport z terenu Dąbrowy Górniczej dotyczący spożycia legalnych i nielegalnych używek. Ostatni z autorów Roman Pomianowski (*Zadłużenie/niewypłacalność, jako problem polityki społecznej w opiniach pracowników pomocy społecznej — komunikat z badań*) analizuje problem zadłużenia pośród klientów opieki społecznej.

Autorzy poszczególnych rozdziałów to socjologowie, ekonomiści, prawnicy, filozofowie, kulturoznawcy i pedagodzy. Redaktor naukowy wydania to profesor Zbigniew Galor z Katedry Socjologii Wyższej Szkoły Nauk Humanistycznych i Dziennikarstwa w Poznaniu oraz doktor Barbara Goryńska-Bittner, adiunkt w Katedrze Nauk Społecznych Uniwersytetu Adama Mickiewicza w Poznaniu.

Recenzowana publikacja powstała w okresie głębokiego kryzysu ekonomicznego w Europie, który jak na razie nie został jeszcze opanowany. W związku z tym można się spodziewać dalszej pauperyzacji najniższych klas społeczeństwa polskiego. Przypuszczalnie nastąpi także wzrost bezrobocia, bezdomności, czy emigracji zarobkowej, oraz wzrost przestępczości, pogłębiając przepaść ekonomiczną i nieuchronnie prowadząc do powiększenia

czeszy „nieobecnych społecznie”, stąd opracowanie to jest tak aktualne i nad wyraz potrzebne.

Co ważne, autorzy pracy nie tylko przedstawiają zastaną sytuację i wnikliwie analizują poszczególne aspekty wykluczenia, ale też postulują o poprawę losu wykluczonych, proponują zmiany w funkcjonowaniu struktur społecznych, czy rozwiązania stosowne dla polityki społecznej. Krytycznym okiem oceniają niedobory systemowe. Szczególnie widoczne jest to w artykułach dotyczących bezdomności, długoterminowego bezrobocia, emigracji ekonomicznej, zadłużenia, czy warunków w zakładach zamkniętych. Osobiste zaangażowanie badaczy przemawiające z ich tekstów a zmateriaлизованe w podsumowaniach, oraz ich społecznikowska postawa aktywistyczna, pochwalone zostałyby przez wielu uznanych naukowców, a chociażby Normana Denzina, który jest zdania, że nauka powinna dążyć do pozytywnej zmiany społecznej. Powinna być wyrazem protestu przeciw temu co złe, obnażać ukryte wady i w swym podejściu humanistycznym nawoływać do humanitaryzmu i solidarności społecznej. Wydźwięk prezentowanej publikacji, pomijając jej znakomite walory naukowe i piśmiennicze, ma charakter apelu, nadania głosu tym, którym na co dzień odmawia się prawa głosu, nadanie im siły sprawczej, poprzez obnażenie mechanizmów, jakie przyczyniły się do ich sytuacji społecznej, ale również poprzez nawoływanie do zmian i do budowania społeczeństwa obywatelskiego. Właśnie z uwagi na to uważam, że „Nieobecność społeczna” jest pozycją wielce pożyteczną, jako źródło informacji dla polityków, samorządowców, społeczników, pracowników pomocy społecznej, personelu medycznego, studentów kierunków humanistycznych, a szczególnie nauk społecznych. Książka może okazać się interesująca także dla pracowników służb publicznych, systemu sprawiedliwości, szkolnictwa, przewodników duchowych, jak również dla osób wrażliwych na krzywdę innych ludzi i ciekawych demistyfikacji otaczającej nas rzeczywistości społecznej.

Prezentowaną pracę zbiorową uważam za najbardziej aktualne i pełne kompendium wiedzy w zakresie marginalizacji i wykluczenia społecznego na gruncie polskim w ostatniej dekadzie. Z uwagi na szerokie możliwości zastosowania informacji w niej zawartych, polecam ją do szerszej publikacji i dystrybucji.